

УДК 005.35

В.В. Кужель, канд. екон. наук

Відокремлений структурний підрозділ Агротехнічний коледж Уманського національного університету садівництва, м. Умань, Україна

**РЕГУЛЯТИВНІ ІНСТРУМЕНТИ ПОСИЛЕННЯ СОЦІАЛЬНОЇ
ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ БІЗНЕСУ НА ПІДПРИЄМСТВАХ
АГРОПРОДОВОЛЬЧОЇ СФЕРИ****В.В. Кужель**, канд. екон. наук

Отделенное структурное подразделение Агротехнический колледж Уманского национального университета садоводства, г. Умань, Украина

**РЕГУЛЯТОРНЫЕ ИНСТРУМЕНТЫ УСИЛЕНИЯ СОЦИАЛЬНОЙ
ОТВЕТСТВЕННОСТИ БИЗНЕСА НА ПРЕДПРИЯТИЯХ
АГРОПРОДОВОЛЬСТВЕННОЙ СФЕРЫ****Vitalii Kuzhel**, PhD in Economics

Separated structural subdivision of Agricultural College Uman National University of Horticulture, Uman, Ukraine

**REGULATORY INSTRUMENTS OF ENHANCING BUSINESS SOCIAL
RESPONSIBILITY ON AGRO-FOOD SECTOR ENTERPRISES**

Розглянуто організаційно-економічні механізми участі бізнесу в соціальній підтримці населення; висвітлено системи правового регулювання соціальної відповідальності бізнесу в Європейському Союзі; показано моделі державної політики щодо реалізації відповідальності бізнесу у країнах світу. Вдосконалено класифікацію інструментів державного регулювання в галузі соціальної відповідальності бізнесу.

Проведено аналіз законодавства країн Європейського Союзу та України з питань регулятивної політики соціальної відповідальності бізнесу. Розроблено механізми державного регулювання соціальної відповідальності бізнесу на підприємствах агропродовольчої сфери та його основні напрями.

Запропоновано заходи з державного регулювання соціальної відповідальності бізнесу для прискорення її розвитку та функціонування.

Ключові слова: корпоративна діяльність, соціальна відповідальність, регулятивні інструменти, капіталоемність, принцип прецедентного права, інноваційний розвиток.

Рассмотрены организационно-экономические механизмы участия бизнеса в социальной поддержке населения; освещены системы правового регулирования социальной ответственности бизнеса в Европейском Союзе; показаны модели государственной политики относительно реализации ответственности бизнеса в странах мира. Усовершенствована классификация инструментов государственного регулирования в отрасли социальной ответственности бизнеса.

Проведён анализ законодательства стран Европейского Союза и Украины по вопросам регулятивной политики социальной ответственности бизнеса. Разработаны механизмы государственного регулирования социальной ответственности бизнеса на предприятиях агропродовольственной сферы и его основные направления.

Предложены мероприятия по государственному регулированию социальной ответственности бизнеса для ускорения её развития и функционирования.

Ключевые слова: корпоративная деятельность, социальная ответственность, регулятивные инструменты, капиталоемкость, принцип прецедентного права, инновационное развитие.

The article is devoted to the organizational and economic mechanisms of business participation in social support of the population; the systems of legal regulation of CSR in the European Union are covered; the implementations of public policy responsibility in the world are shown. The author improved the classification of state regulation instruments in the field of social responsibility.

The analysis of the legislation of the European Union and Ukraine on Regulatory of Social Responsibility Policy is carried out in the article. The mechanisms of state regulation of corporate social responsibility in enterprises of agro-food sector and its main directions are elaborated the author proposes a number of measures of state regulation of corporate social responsibility to accelerate its development and operation.

Key words: corporate activities, corporate social responsibility, regulatory instruments, capital intensity, the case-law principle, innovative development.

Постановка проблеми. Перехід України до відкритої моделі ринкової економіки вимагає запровадження такого механізму відносин держава–підприємство–суспільство, який дозволив би посилити взаємну відповідальність усіх учасників цих відносин та створити передумови для стабільного розвитку суспільства, побудованого

на врахуванні інтересів усіх його членів. Ефективною формою такого механізму є соціальна відповідальність бізнесу.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Різні аспекти реалізації принципів соціальної відповідальності бізнесу останнім часом знайшли відображення у працях українських учених за багатьма напрямками наукових пошуків, зокрема, В.Г. Андрійчука, М.П. Бутка, І.О. Крюкової, О.Г. Чирви, М.Й. Маліка, В. Вороб'я, Л. Денисюка, О. Лазаренко, М. Саприкіної, В.В. Сміренського, М. Стародубської, В. Юрчишина, І.Ю. Гришової, Т. С. Шабатури, С.М. Шкарлета, С.С. Стоянової-Коваль, І.Б. Хоми, А.В. Чупіса, Б.Й. Пасхавера, М.І. Мурашка та інших [1–9].

Виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми. Незважаючи на досить велику кількість досліджень і розробок у цій сфері та враховуючи стрімкий розвиток суспільно-економічних відносин, адаптацію підприємств агропродовольчої сфери до інноваційного розвитку національної економіки, проблеми реалізації системи соціальної відповідальності бізнесу в агропродовольчій сфері потребують подальшого дослідження.

Мета статті. Метою дослідження є аналіз та обґрунтування впливу регулятивних механізмів посилення соціальної відповідальності бізнесу на підприємствах агропродовольчої сфери.

Виклад основного матеріалу. В Україні формування інституту соціальної відповідальності в сучасному розумінні цього терміна проходило в умовах слабкого розвитку інститутів громадянського суспільства й олігархічної моделі бізнесу. Держава сформувала недостатньо ефективні правові і соціальні інститути, а бізнес вимушений був нейтралізувати «помилки» держави для підтримання конкурентоспроможності на зовнішніх ринках. Загалом по країні, соціальні інвестиції направлялись переважно на «внутрішні» програми, пов'язані з розвитком людського потенціалу. Величина і структура соціальних інвестицій підприємств залежать від відношення трудо- і капіталоемності виробництва, що підтверджує саме інвестиційний характер соціальних вкладів.

Аналіз державної політики підтримки соціальної відповідальності бізнесу в різних країнах показав, що є відмінності щодо стратегії, мети, пріоритетів і організаційно-економічних механізмів реалізації на рівні центральної влади, регіонів, місцевої влади. Класифікація національних політик підтримки соціально відповідальної поведінки бізнесу наведена в табл. 1.

Таблиця 1

Моделі державних політик по реалізації СВБ

Назва моделі	Характеристика	Країни
Партнерська	Стратегія партнерства, яка поділяється всіма секторами у відповідь на соціальні проблеми, у тому числі у сфері зайнятості	Данія, Фінляндія, Нідерланди, Швеція
Бізнес в суспільстві	Політика пом'якшеного втручання з метою стимулювати компанії до участі у вирішенні державних проблем	Ірландія, Великобританія
Стійкість та громадянство	Удосконалена версія діючого соціального договору з акцентом на стратегію стійкого розвитку	Німеччина, Австрія, Бельгія, Франція, Люксембург
Агора (місце зібрань)	З метою досягнення суспільного консенсусу по соціальній відповідальності бізнесу, створення для обговорення груп, які відображають інтереси основних учасників діалогу	Італія, Іспанія, Греція, Португалія

Джерело: [5].

Таким чином, кожна держава бере участь у стимулюванні соціально відповідальної поведінки підприємств, виходячи із національних традицій, рівня розвитку інститутів, а

також балансу сил учасників міжсекторного діалогу, які беруть участь у реалізації принципів соціальної відповідальності бізнесу.

Загалом можна виділити не менше чотирьох типів програм й інструментів регулювання соціальної відповідальності бізнесу (табл. 2).

Таблиця 2

Типи політичних програм та інструментів

Інструменти	Програми			
	Регулятивні програми	Програми мотивації	Програми переконання	Програми залучення в громадську діяльність
Домінуючий інструмент політики	Загальні правила	Економічна мотивація	Комунікація	Організація
Позитивна мотивація	Дозвіл Контракт Права	Субсидії Гранти	Розповсюдження інформації Заохочення Заклики	Розширення сфери суспільних послуг
Негативна мотивація	Заборони Розпорядження Контроль	Податки Виплати Штрафи	Дезінформація Докір Загрози	Скорочення сфери суспільних послуг
Засоби контролю	Контроль на рівні поведінки	Контроль на рівні мотивацій	Контроль на рівні установок	Контроль на рівні пропозицій робочої сили
Проблеми реалізації	Опір з боку тих, на кого орієнтована програма, та порушення норм	Невизначені наслідки і проблеми координацій	Низька ефективність і невисокий рівень контролю	Успіх залежить від привабливості збиткового або недостатнього інвестування

Джерело: [5].

Від одного типу регулятивних програм відмовились майже всі, хто бере участь у побудові соціально відповідальних відносин між державою і бізнесом. Нав'язування небажаного регулювання приватним підприємством стало вважатись недопустимим замахом на історично укладене право управляти, посяганням на автономію підприємств.

Кожен інструмент та його підтипи в різних ситуаціях мають свої переваги та недоліки. Однак відбір і характер використання інструментів політики – це не просто технічне завдання вибору найбільш раціонального й ефективного інструменту в такій ситуації для рішення визначених об'єктивних проблем, але в основі своїй – політичний процес. Стратегія добровільної участі підприємств у програмах соціальної відповідальності добре ілюструє це твердження. По-перше, від інших, більш примусових за характером політичних інструментів (таких, як квотні схеми, санкції або обмеження при наймі або звільненні) відмовились із самого початку. По-друге, вибрані інструменти повинні відповідати уяві менеджерів про економічні інтереси їх підприємства або повинні бути націлені на зміну цих уявлень і установок. По-третє, опираючись на добровільну участь бізнес-товариства, політики погоджуються на значні варіації в поведінки підприємств і навіть їх відмову в участі в цих програмах.

Різні типи політичних стратегій мають на увазі різні види влади і контролю для регулювання поведінки цільової групи: 1) регулятивні програми спираються на закону владу і право дозволяти або забороняти; 2) програми мотивації використовують грошові кошти для винагороди або покарання; 3) програми переконання заохочують або осуджують; 4) програми залучення у громадську діяльність розширюють або скорочують сферу соціальних послуг [7, с. 134]. Майже всі без винятку стратегії соціальної відповідальності побудовані на позитивній мотивації забезпечення легітимності і прийняття політичного втручання, ніж примусу і контролю, і тому включають елементи вибору.

Програми переконання відіграють вирішальну роль в інформуванні і зацікавленні підприємств дотримуватись соціально відповідальної лінії поведінки, опираючись на «об'єктивні факти, об'єктивні проблеми». Таким чином, держава утримується від прямого контролю над поведінкою, але застосовує непрямий контроль над установками і саморегулюваннями. Державні організації можуть використовувати програми залучення у громадську діяльність для того, щоб забезпечити підприємства підтримуючою організаційною інфраструктурою, надавати їм консультаційні послуги, освітні можливості тощо.

Конкретний набір інструментальних зв'язків між програмами державної політики та інтересами бізнесу представлені на рис. 1.

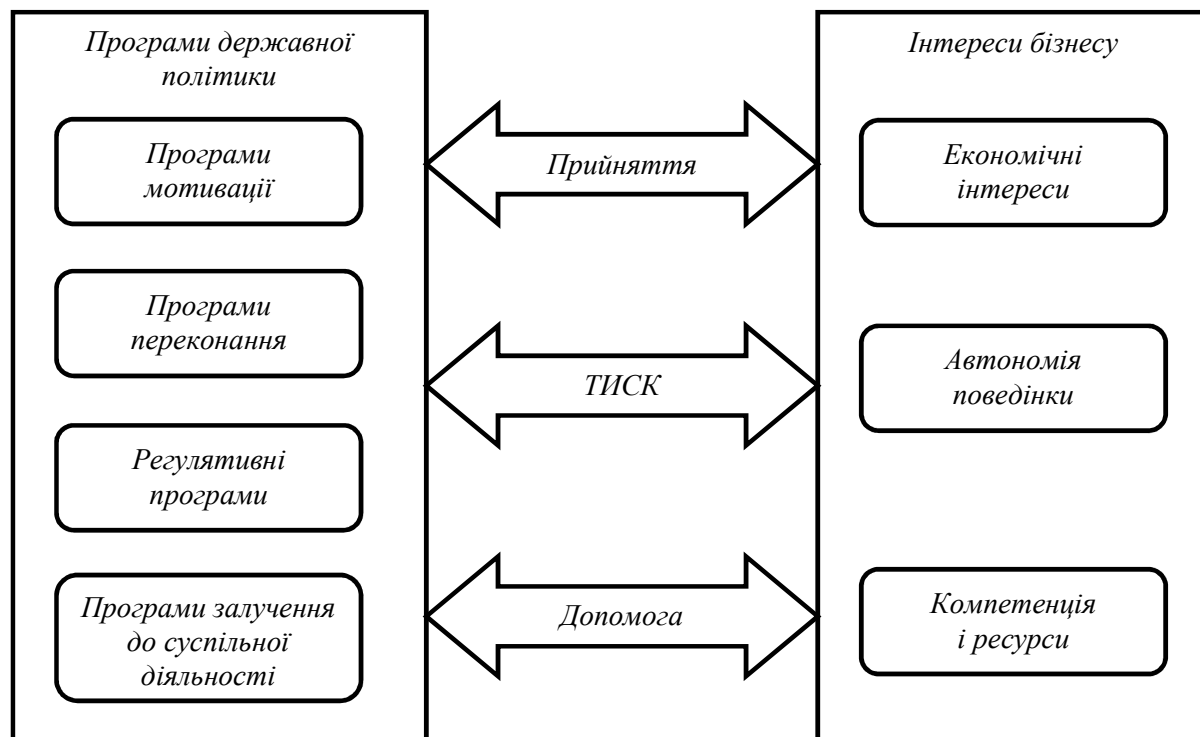

Рис. 1. Набір інструментальних зв'язків між програмами державної політики та інтересами бізнесу
Джерело: розроблено автором.

Програми мотивації відповідають економічним інтересам підприємств і націлені на збільшення ступеня прийняття втручання держави. Програми переконання і регулятивні програми спонукають підприємства слідувати соціально відповідальним стратегіям, але роблять це по-різному. Програми переконання апелюють до нормативних аспектів підприємств, використовуючи інформацію, метод переконання, маніпуляції; регулятивні програми спираються на законну владу, пропонуючи з її допомогою примусити до безпосередніх змін у лінії поведінки, контролювати їх і накладати санкції за невиконання. Програми залучення до громадської діяльності апелюють до можливостей підприємств, надаючи їм можливість подолати нестачу компетенції і ресурсів.

Нині на території ЄС спостерігається тенденція стимулювання інститутами влади застосування практик соціальної відповідальності.

Законодавство України не містить легального визначення терміна «соціальна відповідальність бізнесу», а також немає системного регулювання цього поняття. Водночас, не можна сказати, що поява соціальної відповідальності невідома українській правовій системі. Окремі відносини, які стосуються також і зовнішніх форм соціальної відповідальності, детально відрегульовані за допомогою багатьох нормативних правових актів, які стосуються сфери праці, зайнятості, оподаткування, спорту, розвитку села, спонсорства і меценатства [1].

Принципи соціальної відповідальності, які відображені в Глобальному договорі ISO 26 000 (2010), багато в чому подібні з законодавчо закріпленими в Україні конституційними і громадянсько-правовими принципами (принципи верховенства закону, поваги зацікавлених сторін, дотримання прав людини). В цьому сенсі дотримання принципів соціальної відповідальності рівнозначно правомірній і добросовісній поведінці в Україні. На основі аналізу наявної практики регулювання соціальної відповідальності бізнесом пропонується механізм державного регулювання розвитку соціально орієнтованої економіки, що включає в себе стратегію, завдання та регулятори соціальної відповідальності підприємств (рис. 2).

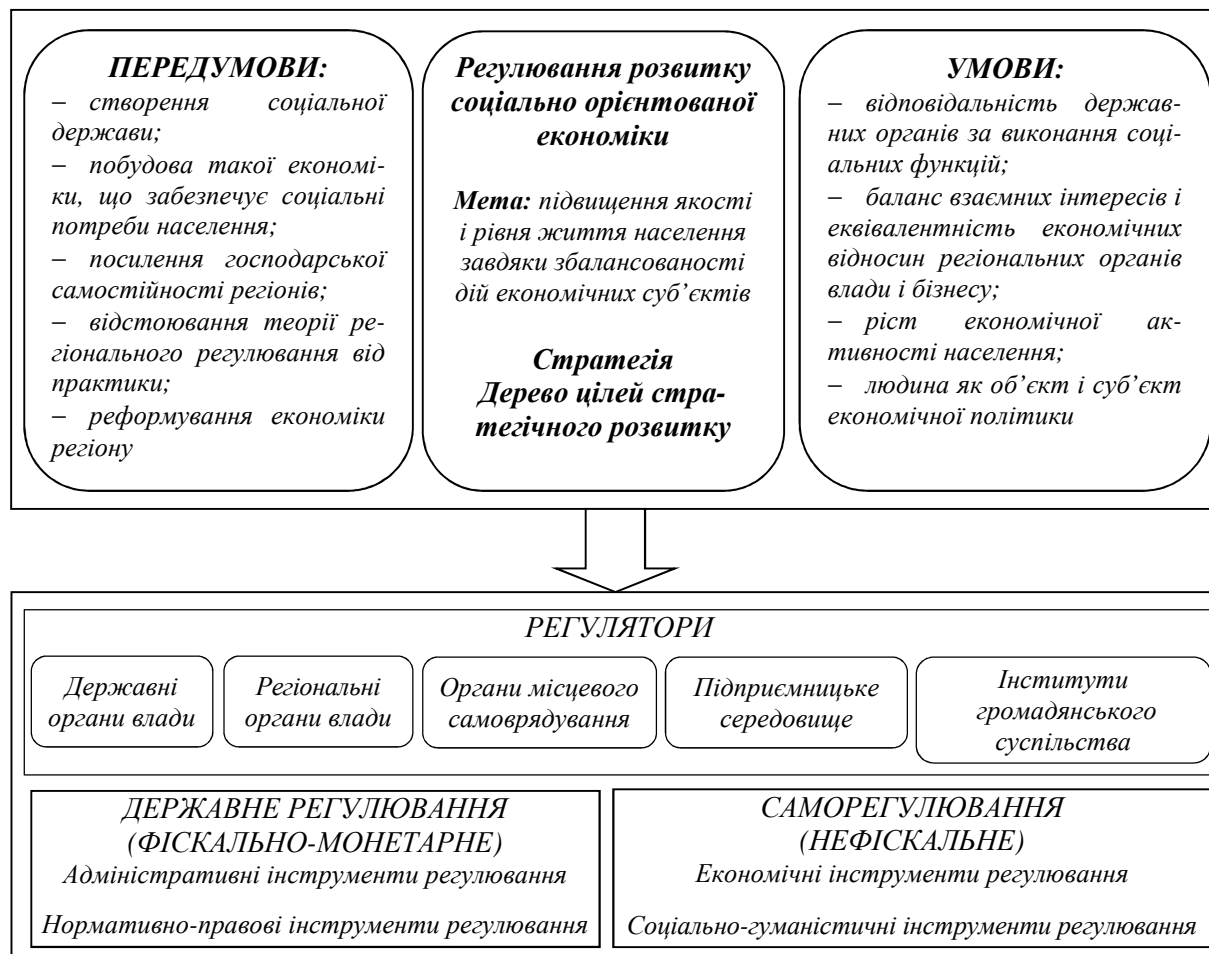

Рис. 2. Структура механізму державного регулювання СВБ

Джерело: розроблено автором.

Слід відзначити певні особливості регулювання питань соціальної відповідальності підприємств агропромислової сфери в Україні.

Законодавство покладає проведення соціальної політики на уповноважені державні органи, широку сітку державних підприємств і організацій, у зв'язку з цим участь підприємств у реалізації соціальної політики в державі незначна. На сучасному етапі бізнес ще не розглядається державою як партнер під час вирішення соціальних завдань. Окремі великі підприємства інколи залучаються державою як фінансові донори для реалізації окремих соціальних проектів.

Відповідно, здійснення підприємствами заходів соціального напрямку є особистою ініціативою цього підприємства і, здебільшого, крім прямих витрат, немає для себе ніяких переваг. Враховуючи це, можна сказати, що загалом проведення соціальної політики в Україні практично монополізовано державою і являє собою патерналістську модель.

Таким чином, на цьому етапі окремі елементи соціальної відповідальності і пов'язані з нею відносини, оскільки вони є частиною інших важливих для суспільства правових інститутів, існують в українському правовому полі і достатньо чітко відрегульовані великою кількістю нормативно-правових актів. Однак українське законодавство ще утримується від регулювання безпосередньої соціальної відповідальності.

Тим не менше, характер останніх тенденцій в Україні дозволяє зробити висновок, що держава, маючи монополію на реалізацію соціальної політики, починає шукати точки дотику з бізнесом у цій справі. При цьому баланс між рівнем відповідальності бізнесу і довір'ям держави, який дозволяє передати бізнесу вирішення окремих соціальних завдань, ще не знайдений. Наслідком невирішеності цього завдання є відсутність нормативно-правових актів, які регулюють соціальну відповідальність в Україні.

У свою чергу, державі з метою зниження своїх витрат на реалізацію соціальної політики слід більше довіряти розвиваючому бізнесу, розглядати його як партнера у разі вирішення соціальних завдань.

Слід зазначити, що на цьому етапі в Україні відсутні передумови та необхідність прийняття спеціального нормативно-правового акта з соціальної відповідальності.

Причини такі:

1. У зв'язку з тим, що багато нормативних актів в Україні реально не застосовуються, є ризик того, що спеціальний закон із соціальної відповідальності стане одним із таких «мертвих» декларативних актів і не вплине на реальний розвиток соціальної відповідальності.

2. Багато питань соціальної відповідальності вже відрегульовані в нормативно-правових актах різних сфер суспільно-правових відносин (трудове законодавство, соціальне забезпечення, податкові, екологічні та інші відносини).

3. Основою соціальної відповідальності є її добровільність для бізнесу, багатогранність форм, в той же час як будь-який нормативно-правовий акт призначений «відрегулювати» відповідні відносини і встановити їх межі, що суперечать цілям соціальної відповідальності.

4. Аналіз міжнародного правового регулювання соціальної відповідальності показує, що більшість країн не мають спеціальних нормативних правових актів із соціальної відповідальності, залишаючи питання її регулювання в межах суспільних, а не правових відносин.

Таким чином, в Україні першочергові завдання розвитку соціальної відповідальності можуть бути вирішені через коректування і доповнення наявного правового поля.

Аналіз статистичних даних щодо обсягів коштів, витрачених підприємствами агропродовольчої сфери України на заходи соціальної відповідальності щорічно у 2009–2013 роках, дозволяє констатувати, що за цей період вони номінально зросли більш ніж у два рази, зростає також їх частка у структурі виробленої сільськогосподарської продукції (табл. 3).

Таблиця 3

*Динаміка витрат підприємств агропродовольчої сфери
на заходи соціальної відповідальності*

Показники	Роки				
	2009	2010	2011	2012	2013
Витрати на реалізацію програм соціальної відповідальності, млн грн	4614	6078,1	8218	8781	10 783
Обсяг виробленої сільськогосподарської продукції, млн грн	153 800	189 940	265 100	258 270	308 100
Частка витрат на соціальну відповідальність у структурі виробленої с.-г. продукції, %	3,0	3,2	3,1	3,4	3,5

Джерело: складено автором за даними Держкомстату України.

Україна згідно з Конституцією є соціальною державою і має значне законодавче регулювання соціальної сфери і на цьому етапі залишається монополістом у реалізації заходів соціальної направленості. Питання соціальної відповідальності законодавчо покладені на бізнес і реалізуються в межах правомірної і законодавчо слухняної поведінки. Слід зазначити, що дотримуючись тенденцій розвитку та регулювання соціальної відповідальності у країнах ЄС, в Україні здійснюється перші спроби усвідомлення важливості соціальної відповідальності бізнесу, необхідності орієнтації держави на підтримку бізнесу та державно-приватного партнерства у вирішенні соціальних завдань. При цьому роль бізнесу у проведенні соціальної політики в державі, в тому числі завдяки добровільній активності у сфері соціальної відповідальності, незначна. Це обумовлено несформованістю позиції держави стосовно ролі бізнесу в соціальній сфері. Як наслідок, відсутня відповідна політика і регламентуючі нормативні правові акти; законодавство не регулює поняття соціальної відповідальності, не встановлює її форми та види.

У результаті тиску держави часто виявляється, що програми, які реалізуються в межах соціальної відповідальності, не доповнюють державні гарантії, передбачені законодавством, а фактично заміщають їх, при цьому підприємства платять за їх реалізацію двічі: у вигляді податкових відрахувань й у вигляді коштів на соціальні програми. Це є наслідком відсутності чіткої межі соціальної відповідальності держави і бізнесу. Так, багато підприємств реалізують програми охорони здоров'я, тому що державна система медичного обслуговування має низьку якість та обмеженість у доступності всього спектра медичних послуг. Відсутність розвинутої комунальної сфери компенсується владою примусом участі бізнесу в підтримці інфраструктури, систем безпеки життя, підтримці непрацездатного населення.

Висновки і пропозиції. Очевидна тенденція щодо підтримки українською державою практик соціальної відповідальності, які реалізують підприємства в окремих напрямках (спорт, культура, зайнятість), через надання податкових пільг та інших преференцій, однак загалом, кількість преференцій невелика, деякі стимули для реалізації соціальної відповідальності мають тимчасовий експериментальний характер або можуть бути використані не всіма підприємствами. Їх подальше застосування і розширення напряму залежить від активності бізнесу, готовності демонструвати державі свою зацікавленість у реалізації соціальної політики і готовності взяти на себе частину соціального навантаження. Достатньо жорстке законодавче регулювання правових способів і цілей реалізації соціальної відповідальності стримує її розвиток.

Для вдосконалення формування і розвитку соціальної відповідальності державним органам необхідно вжити такі заходи.

Державі слід забезпечити рівний, суворий і ефективний контроль за виконанням усіма учасниками корпоративних відносин соціальних, фінансових та інших зобов'язань, встановлених законодавством, а також забезпеченням доступності декларованих державою гарантій. Однак цей захід необхідно реалізовувати поступово, оскільки в сучасній «договірній» економіці, де діють відповідно до домовленостей, формальних законів, різкий перехід до контролю дотримання законів може призвести до колапсу більшої частини економічної діяльності, тим самим погіршиться соціально-економічний стан в Україні.

Державним структурам усіх рівнів слід відмовитись від методів прямого або непрямого примусу бізнесу до виконання будь-яких соціальних зобов'язань більше законодавчо встановленого мінімуму. Це положення повинно бути зафіксовано в офіційному документі і захищати права бізнесу на отримання максимального прибутку.

Державі слід сприяти розвитку ділових практик і звичаїв соціально відповідальної поведінки. Цього можна досягти за допомогою громадського заохочення соціальної від-

повідальності, просування механізмів громадського визнання соціальної активності бізнесу. У держави, яка сконцентрувала достатній контроль над ключовими сферами економічної і суспільної діяльності, є всі необхідні важелі і механізми для розвитку цього напрямку.

Державі слід докладати зусилля щодо формування сприятливої суспільної думки стосовно українського бізнесу і його конструктивної ролі в суспільно-економічному розвитку України. Для цього повинні бути використані апробовані методики і технології підвищення іміджу країни та українських підприємств за кордоном.

Державі необхідно налагодити систему консультації з громадськими організаціями з питань виявлення та вирішення пріоритетних проблем суспільства, а також надавати активну і системну підтримку розвитку інститутів громадського суспільства, передусім, через створення ефективних механізмів фінансування громадянських ініціатив, у тому числі через створення системи незалежних державних і недержавних агентств, які здійснюють грантову діяльність.

Можна передбачити, що основою подальшого розвитку соціальної відповідальності в Україні стане діалог між бізнесом і державою з питань взаємодії у сфері соціальної відповідальності, соціальної політики, взаємних поступок та відповідальності. При цьому багаторічний досвід країн ЄС у сфері соціальної відповідальності, різноманітність практик, досягнутих результатів у цій галузі, відкритість інформації і готовність суб'єктів соціальної відповідальності можуть сприяти гарній підтримці у формуванні політики щодо соціальної відповідальності в Україні.

Список використаних джерел

1. *Бутко М. П.* Генезис соціальної відповідальності бізнесу та її становлення в Україні / М. П. Бутко, М. І. Мурашко // *Економіка України*. – 2009. – № 7. – С. 74–85.
2. *Гришова І. Ю.* Инновационная модель развития предприятий молокоперерабатывающей отрасли / И. Ю. Гришова, И. А. Крюкова // *Вектор науки ТГУ. Серия: Экономика и управление*. – 2014. – № 1. – С. 20–24.
3. *Гришова І. Ю.* Вплив інституціональної структури на розвиток інноваційно-інвестиційної діяльності підприємств [Електронний ресурс] / І. Ю. Гришова, В. О. Непочатенко // *Економіка: реалії часу*. – 2013. – № 2 – С. 47–51. – Режим доступу : <http://economics.opu.ua/files/archive/2013/n2.html>.
4. *Гришова І. Ю.* Державна підтримка регіональних програм інноваційного розвитку [Електронний ресурс] / І. Ю. Гришова, В. А. Замлинський, В. В. Кужель // *Економіка: реалії часу*. – 2013. – № 2. – С. 201–206. – Режим доступу : <http://economics.opu.ua/files/archive/2013/n2.html>.
5. *Гришова І. Ю.* Проблеми формування інноваційної системи України / І. Ю. Гришова, Т. М. Гнатєва // *Інноваційна економіка*. – 2012. – № 12. – С. 54–62.
6. *Крюкова І. О.* Інноваційна модель розвитку підприємств молокопереробної галузі / І. О. Крюкова, І. Ю. Гришова // *Вектор науки Тольяттинского государственного университета. Серия: Экономика и управление*. – 2014. – № 1 (16). – С. 20–24.
7. *Крюкова І. О.* Стратегія інноваційного розвитку пріоритетних галузей аграрного виробництва / І. О. Крюкова, В. О. Непочатенко // *Економіка: реалії часу*. – 2013. – № 4 (9). – С. 133–142.
8. *Крюкова І. О.* Фінансова архітектура інноваційного розвитку підприємства АПК / І. О. Крюкова // *Соціально-економічний розвиток України в умовах трансформаційних змін: виклики, тенденції, перспективи* : колективна монографія. – Полтава, 2013. – С. 43–52.
9. *Чирва О. Г.* Удосконалення інфраструктурного забезпечення інноваційного розвитку конкурентоспроможності харчових підприємств / О. Г. Чирва // *Матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. «Пріоритети розвитку національної економіки в умовах євроінтеграції України» (Умань, 24 січ. 2012 р.)*. – Умань, 2012. – С. 42–46.